

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітній ступінь бакалавр

на тему:

**«ПРОФІЛАКТИКА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У
СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ
ШКОЛИ»**

Виконала: студентка IV курсу, Р/41 групи
спеціальності

231 Соціальна робота

Терземан І.В.

Керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент

Гончар І.Г.

Рецензент:

кандидат педагогічних наук, доцент

Албул І.В.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ.....	7
1.1. Сутність та види агресивної поведінки.....	8
1.2. Основні аспекти соціальної роботи з профілактики агресивної поведінки підлітків.....	17
Висновки до першого розділу.....	29
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСВНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ	30
2.1. Дослідження стану агресивності серед підлітків.....	30
2.2. Програма профілактики агресивної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи.....	39
Висновки до другого розділу.....	48
ВИСНОВКИ.....	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	52

ВСТУП

Актуальність теми. В сучасних умовах життя, коли щодня наша країна веде боротьбу з лютим ворогом, питання агресії та агресивної поведінки постають надзвичайно актуальними. Власне агресія є предметом активних науково-практичних досліджень. Крім стресів спричинених війною у нашому житті традиційно залишаються, ті, що виникають у повсякденному житті, спричинені розпадом традиційних структур сім'ї, інформаційна втома, велика кількість насильства на телеекранах – ці та інші причини ведуть до посилення тривожності та агресивності.

Підлітковий вік – це час розвитку самосвідомості людини і самовідношення себе до гендерної ідентифікації. У суспільстві спостерігається зростання кількості підлітків з девіантним поведінкою. Ця обставина, безперечно, є результатом деформації умов соціалізації молоді. Зростання агресивних тенденцій в молодіжному середовищі викликає велике занепокоєння.

Сьогодні в нашому суспільстві спостерігаємо серйозний дефіцит позитивного впливу на підростаюче покоління. Якісні зміни у суспільстві супроводжуються і деформацією сімейних відносин, які не виконують таких найважливіших функцій, як формування в дітей і підлітків почуття психологічного комфорту.

В результаті для багатьох підлітків характерна нерозвиненість моральних уявлень, споживча орієнтація у відносинах, емоційна грубість, агресивний спосіб самоствердження. Виховуючись у такому несприятливому середовищі, підліток, у якого ще сильні механізми наслідування, сприймає агресивні моделі поведінки як цілком прийнятні та єдино можливі та переносить їх на різні життєві ситуації. У такій ситуації необхідне проведення соціально-психологічної роботи з підлітками, спрямованої на підвищення ступеня соціально-психологічного адаптації та подолання виникаючих психологічних труднощів. Тому актуальними є розробка та проведення спеціальних профілактичних

соціально-психологічних заходів у соціально-виховному середовищі закладу освіти, націлених на засвоєння підлітками конструктивних способів взаємодії, розвитку емпатії та підвищення самооцінки, що, в свою чергу, може бути причиною зниження рівня агресивності.

Завдання соціального захисту, профілактичної роботи з підлітками задекларовані у Законах України «Про охорону дитинства» (2001) [27], «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (2005) [25], «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2009) [28], «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (2007) [26], Державній цільовій програмі реформування системи закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування (2007) [19], Типовому положенні «Про центри соціально-психологічної реабілітації дітей» (2004) [69].

Проблема профілактики негативних проявів у поведінці дітей та молоді у соціальній педагогіці розглядалася в різних аспектах, зокрема: теоретикометодичні засади профілактики негативних явищ серед дітей, підлітків та молоді (О. Балакірева [4], О. Безпалько [6], Л. Вольнова [14], І. Зверева [30], Н. Зимівець [32] та ін.); соціально-педагогічні умови профілактики та корекції різних видів девіантної поведінки підлітків (В. Афанасьєва [2], Г. Золотова [35], М. Калиняк [39], Н. Кудрявцева [57], Н. Сергєєва [64] та ін.). Проблема агресивної поведінки особистості перебуває в полі зору наукових розвідок (Л. Вольнова [14], І. Гайдамашко [16], Г. Золотова [35], Г. Зубань [36], О. Мойсєєва [59], О. Файдюк [70] та ін.). Питанням профілактики та корекції агресивної поведінки підлітків присвячені роботи психологів В. Афанасьєва [3], Л. Вольнова [14], Л. Гуціляк [18], Т. Журавель [23], Г. Корчова [52], Ж. Петрочко [62] та ін.). Водночас зростанням кількості підлітків з агресивними проявами в поведінці, які перебувають у складних життєвих обставинах та відсутність комплексної профілактичної програми, розробленої з урахуванням специфіки даної категорії дітей зумовили вибір

теми дисертаційного дослідження «**Профілактика агресивної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи**».

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – форми та методи профілактики агресивної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи.

Мета дослідження – розробити й обґрунтувати програму профілактики агресивної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи.

Для досягнення поставленої мети дослідження визначено такі **завдання**:

1. На основі аналізу науково-методичної літератури уточнити зміст базових понять та розкрити види агресії.
2. Схарактеризувати зміст соціальної роботи з профілактики агресивної поведінки підлітків.
3. Дослідити стан проблеми агресивної поведінки підлітків.
4. Розробити програму профілактики агресивної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи.

Методи дослідження. З метою розв'язання поставлених завдань застосовано комплекс методів дослідження: *теоретичні* – аналіз, систематизація, порівняння, зіставлення, узагальнення філософської, соціологічної, психолого-педагогічної, соціально-педагогічної наукової літератури з метою визначення понятійно-категоріального апарату дослідження профілактики агресивної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи; *емпіричні* – анкетування, спостереження, опитування з метою виявлення особливостей прояву агресивної поведінки підлітків, особистісних характеристик.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі Голосківська гімназія Кривоозерської селищної ради.

Теоретичне значення дослідження. Результати дослідження доповнюють та розширюють уявлення про агресивну поведінку,

детермінанти виникнення й особливості її прояву в підлітковому середовищі, основні аспекти соціальної роботи з профілактики цього явища. Результати дослідження також корисні як теоретичне підґрунтя для розробки принципів організації та змісту соціально-психологічної допомоги підліткам у подоланні прояві агресії, профілактики цього негативного явища.

Практичне значення результатів дослідження визначається доцільністю та можливістю використання в практичній діяльності соціальних працівників підбраного комплексу діагностики агресивної поведінки серед підлітків; розробленої програми профілактики агресивної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження доповідалися на засіданні кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Актуальні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи» (Умань, 11 жовтня 2022 р.), Всеукраїнському науково-практичному семінарі «Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери» (Умань, 25 квітня 2023 р.).

Структура та обсяг роботи. Випускна кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел (70 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ З ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ

1.1. Сутність та види агресивної поведінки

Агресивні прояви у підлітків є однією з найбільш гострих соціально-педагогічних проблем. Дитина з агресивними проявами створює масу проблем не тільки навколишнім, але й сама собі.

На думку засновника психоаналітичного напрямку З. Фрейда агресію можна вважати природною формою реагування людини на стрес, фрустрацію його потреб (актуальних в цей момент), прояв якої супроводжується серією різних негативних емоційних станів, таких як ворожість, ненависть, гнів, злоба і та ін. Агресія може бути як деструктивною формою відповідної реакції людини, так і конструктивною, коли вона виконує роль одного способу збереження індивідуальності особистості, умовою підвищення її самооцінки і самоствердження, засобом досягнення мети і способом зняття емоційної напруги [42, с. 238].

В рамках визначених завдань дослідження розглянемо сутність поняття агресії та її види. Термін «агресія» вживається надзвичайно широко. На буденному, побутовому рівні термін «агресія» ототожнюється із насильством. Легального, законодавчого визначення цьому поняттю немає. В юриспруденції термін агресія більш менш розроблений міжнародним публічним правом. «Агресія – в сучасному міжнародному праві будь-яке незаконне з погляду Статуту ООН застосування сили однією державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави або народу (нації)».

Тлумачні словники української мови також здебільшого розкривають цей термін з точки зору воєнних дій між двома і більше державами, надаючи цьому поняттю політичний зміст. Так, Словник української мови агресію пояснює як неспровокований збройний напад однієї держави на іншу з метою загарбання її території, ліквідації або обмеження її незалежності [65, с. 18]. Аналогічне

визначення міститься у виданнях Словника української мови 2010 року та Великого тлумачного словника сучасної української мови 2009 року, однак уже містить деяке пояснення окремих видів агресії, зокрема інструментальної [61].

В. Дяченко зауважує на тому, що агресія – це фізична або словесна поведінка людини, спрямована на пошкодження або зруйнування. У випадку, якщо агресія виявляється в найбільш екстремальній і соціально неприпустимій формі, вона переростає у насильство [20, с. 209].

Агресія – зумовлена переживанням фрустрації ворожа поведінка стосовно іншої особи або групи осіб. Це цькування, ображення, плітки, написання злісних коментарів, а не лише побої чи штурхання [10, с. 655].

Агресія – це мотиваційна деструктивна поведінка, яка протирічить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, яка у свою чергу наносить шкоду об'єктам нападу, в тому числі живим і неживим предметам [57; 58]. Агресію розглядають як деструктивну поведінку, акт, який наносить шкоду іншим індивідам, викликаючи у них дискомфорт, депресію, напругу, страх та аномальні психопереживання [7].

Підліткова агресія найчастіше проявляється у відповідь на несприятливе середовище та взаємовідносини. Варто визнати, що основна причина криється в ставленні до дитини батьків, однолітків та родичів. Відсутність любові й турботи, неконструктивна критика, надмірний тиск, контроль, постійні стреси породжують озлоблене ставлення до навколишнього світу. Підліток прагне швидше подорослішати, але емоційно залишається дитиною. Самооцінка починає розхитуватися. Підліток відчуває себе комфортно лише в колі своїх друзів або на самоті. Цей період починається приблизно в 10-12 років та може тривати до 14-15 років.

Власне, під агресією розуміють не тільки поведінкові та емоційні прояви, але й аналізують її з точки зору форми соціальної поведінки людини. Агресія – це будь-яка поведінка людини, яка відрізняється тим, що містить в собі явну або приховану загрозу, а також нанесення шкоди. Таким чином, це певна дія,

спрямована агресором на свою жертву (це може бути як людина, так і будь-який предмет) з метою вчинити над нею насильства чи заподіяти шкоду. Якщо агресію можна розглядати як намір здійснення шкоди, то агресивна поведінка спрямована на вчинення дії. Серед основних ознак такої поведінки виділяють такі її прояви:

- домінування над іншими;
- використання інших людей відповідно до своїх цілей і бажань;
- тенденція прагнення до руйнувань;
- заподіяння шкоди оточуючим людям, живим істотам і речам;
- схильність до прояву насильства і жорстокості [42, с. 239].

Отже, агресія є деструктивною формою поведінки, яка знаходиться в конфронтації з існуючими нормами і правилами в суспільстві, а також приносить фізичну шкоду людині або ж створює психологічний дискомфорт його особистості. Причини агресивності криються як в особливостях самої особистості, так і у впливі навколишньої дійсності, тому ця властивість часто визначається як біполярний феномен – як негативний прояв людини і як центральна функція особистості, спрямована на пристосування до умов життя.

Водночас агресія – це фізична або словесна поведінка людини, спрямована на пошкодження або руйнування. Вона може проявлятися як поведінкова реакція – реакція незадоволення, протесту, непокори, а може бути одним із захисних механізмів, за допомогою якого особистість намагається якось скинути негативні емоції і пристосуватися до навколишніх умов.

Агресію необхідно відрізнити від агресивності. На думку К. Лоренца, термін «агресивність» означає злобу, ненависть та лють [57]. Лють, наприклад, не завжди є негативною для суспільства чи окремих індивідів. Автор вважає, що багато успіхів, яких досягло людство, без люті та злоби не були б досягнуті, оскільки вона слугувала своєрідним сигналом для діяльності та початком групової активності. В той же час доброякісна агресивна поведінка є біологічно адаптивним процесом, яка сприяє підтриманню життя і є нічим іншим як реакцією психіки на загрозу інтересам особистості. Доброякісна

агресія має філогенетичне походження. Як у тваринному світі, так і у людини вона являє собою відповідну реакцію індивіда чи групи на певного роду негативні ситуації чи небезпеку, яка загрожує їхнім життєвим інтересам [57; 50]. Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що філогенетична агресія є нічим іншим як звичайна захисна реакція. Такого роду реакція формується в індивіда не тільки у відповідь на небезпеку, направлену на нього, а й за рахунок особистісної незгоди з іншими індивідами і навіть з собою.

Агресивність, на думку В. Дяченко, це риса характеру, що виражається у ворожому ставленні людини до інших людей, до тварин, до навколишнього світу [20, с. 209].

В. Павелків трактує агресивність так: це усвідомлювана чи неусвідомлювана якась схильність до агресивної поведінки. Натомість агресія – це форма поведінки, яка частково є соціальним навчанням (ЗМІ, однолітки, сім'я) і частково є наслідком агресивності (властивості особистості) [60, с. 494; 70].

Агресивність – це властивість особистості, виражена в перевазі використання насильницьких методів для досягнення своїх цілей. Це риса особистості або короточасний емоційний стан, який проявляється у відкритій злості, невдоволенні, прагненні до самоствердження за рахунок інших. Р. Берон і Д. Річардсон вважають, що агресивна поведінка в будь-якому випадку принесе шкоду тому, на кого вона спрямована, особливо якщо таку поведінку можна уникнути. Якщо агресія – це будь-які дії, які завдають шкоди, то агресивність – це готовність до агресивних дій та готовність особистості сприймати поведінку іншого як недобррозичливу. Агресія завжди супроводжується емоційним збудженням. Виділяють імпульсивну (або експресивну), емоційну агресію, пов'язану з фрустрацією або іншими несприятливими впливами. Важливо розуміти причини своїх (а також чужих) емоцій, що неможливо без розвинутого емоційного інтелекту.

Отже, можемо констатувати, що агресивність – це властивість особистості або афективний стан, ціль якого полягає у заподіянні шкоди оточуючим.

Власне, з цих двох понять (агресія та агресивність витікає наступне) агресивна поведінка. Агресивна поведінка у науковій літературі зазвичай тлумачиться як:

- ворожі дії з метою завдання фізичної чи моральної шкоди іншій людині;
- активні, відкриті, зовнішні прояви дій з боку агресора, які завжди приносять іншій людині фізичну чи моральну шкоду.

Агресивна поведінка може виявлятися у різних формах: від образливих слів (вербальна агресія) до грубого фізичного насильства (фізична агресія).

Ціль агресивної поведінки:

- 1) захист своїх прав при зневажанні прав інших;
- 2) самоствердження за рахунок інших;
- 3) пригнічення оточуючих [10].

У соціально-педагогічній науці агресивною називають таку поведінку й таке ставлення людини, які, будучи ворожими, водночас не мають будь-яких об'єктивних причин, не можуть бути виправдані обставинами, що склалися, або міркуваннями морального чи юридичного характеру, зокрема необхідністю самооборони або захисту інших людей. Вважається, що характер агресивної поведінки значною мірою визначають вікові особливості. Кожен віковий етап має специфічну ситуацію розвитку й висуває певні вимоги до особистості. Адаптація до вікових вимог нерідко викликає різні прояви агресивної поведінки. Також, на думку більшості спеціалістів соціально-педагогічної сфери, однією із причин формування агресивної поведінки у дітей та підлітків є неблагополуччя в сім'ї [67, с. 36].

Власне, агресивна поведінка – мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам та правилам співіснування людей в суспільстві, завдає шкоди об'єктам нападу та заподіює фізичну чи моральну шкоду людям,

викликає у них психологічний дискомфорт (негативні переживання, стани напруги, страху, пригніченості та ін.).

Українська педагогиня С. Русова розглядала агресивну поведінку дитини як один із проявів інстинкту боротьби, що сам по собі є позитивним фактором, але за певних обставин може набути і негативного спрямування. У своєму здоровому, нормальному розвитку цей інстинкт є міцне знаряддя, щоб перемогти й індивідуальні, й громадські перешкоди у житті [63, с. 72].

Український педагог С. Гончаренко вважає, що агресивність дітей є наслідком негативного ставлення до них, прогалинами у вихованні, зокрема нівелювання потреб дітей, браку чуйності й поваги, надмірної строгості, зловживання покараннями, що призводять до агресивної поведінки як способу протесту та привернення уваги до себе [17, с. 15].

Отже, агресивна поведінка підлітків постає в таких аспектах:

- спосіб задоволення потреби у спілкуванні;
- самовираження та самоствердження;
- реакція на неблагополучну ситуацію, що склалася у сім'ї, та на жорстоке ставлення з боку батьків;
- досягнення значущої мети.

Власне, можемо констатувати, що у науковій літературі агресивна поведінка – це ззовні виражена короткочасна дія, що виникла в результаті різноманітних несприятливих у фізичному та психічному плані життєвих ситуацій, спрямована проти певного об'єкта, у тому числі людини, яка стає жертвою агресії.

Аналіз наукових досліджень з проблеми дозволив зробити висновки про те, що термін «агресія» є досить загальним і позначає дію або намір, що має за мету нанесення шкоди іншій людині. «Агресивність» визначається як властивість особистості чи стан афекту. Термін «агресивна поведінка» є більш «вузьким» і є однією з форм реагування на різноманітні несприятливі у фізичному та психічному плані життєві ситуації. Форми реагування можна класифікувати в залежності від типів агресії. Однією з найрозповсюдженіших

є класифікація видів агресивної поведінки, запропонована Е. Фроммом. Вчений розділив усі прояви агресивної поведінки на два основні види:

- доброякісну агресію;
- злякисну агресію [4, с. 28].

Доброякісна агресія, на думку Е. Фромма, є біологічно адаптованою агресією, як реакцією на загрозу інтересам індивіда; вона закладена у філогенезі; вона властива як тваринам, так і людям; вона має вибуховий характер і виникає спонтанно як реакція на погрозу, а її наслідок – усунення або самої загрози, або її причини [8, с. 89].

Злякисна агресія має за мету лише задоволення агресора (від нанесення шкоди до агресивних дій). Злякисна агресія властива лише людині. Л. Божович виділила дві основні форми прояву агресії: пряма фізична дія та словесна агресія через образу, залякування. С. Славіна дещо доповнила класифікацію Л. Божович, запропонувавши такі форми:

- фізичний напад (наприклад, удар, укус);
- вербальний напад (наприклад, крикнути, образити);
- порушення прав іншої людини (наприклад, забрати щось силою).

С. Фешбек виділяє види агресивної поведінки по відношенню до живих та неживих предметів. Ю. Борисов розділяє агресію на інструментальну та ворожу. Інструментальною він називає агресивну дію, яка здійснюється задля досягнення конкретної мети. А ворожа агресія здійснюється з метою, щоб спричинити кому-небудь біль та страждання. В. Журбін пропонує класифікувати прояви агресивної поведінки в залежності від ініціативи нападу: ініціативна агресія (агресором є засновник конфлікту) та захисну (коли агресія є реакцією на агресію).

Т. Румянцева поділяє агресію на індивідуальну та соціально-групову. У словниках та енциклопедіях з психології запропоновано класифікувати агресивну поведінку так: реактивна, ворожнеча та інструментальна.

Реактивна агресія є синонімом до поняття «доброякісна агресія» і є агресивною дією у відповідь на насилля зі сторони. Вона поділяється на

афективну, імпульсивну та експресивну агресивні поведінки. Д. Ольшанський визначає афективну агресію як суто емоційний феномен, що позбавлений майже повністю поведінкового компоненту. Даний тип агресії є найбільш емоційно забарвленим та безглуздим. Спалахи агресії, як правило, починаються (і закінчуються) раптово, інколи навіть безпричинно, можуть чергуватись зі спокійним, врівноваженим станом. Експресивна агресія – це залякувально-агресивна поведінка, основною метою якої є висловити і визначити свої потенційно агресивні наміри, залякати опонентів. Імпульсивна агресія – зазвичай спровокована внаслідок дії якогось зовнішнього фактору, миттєво виникаюча і достатньо швидко згасаюча агресивна поведінка. Така агресія має імпульсивний характер, виникаючи у вигляді своєрідних «приливів» та «відливів» агресивної поведінки.

Ворожий тип агресії (синонім до зляканої агресії за Е. Фроммом) передбачає наявність усвідомленого наміру саме заподіяти шкоду іншому.

Інструментальний тип агресії характеризується тим, що агресивні дії виступають як засіб досягнення мети. За спрямованістю агресії на об'єкт в психолого-педагогічній літературі виділяють гетероагресію та аутоагресію. Гетероагресія передбачає спрямованість агресивних дій на зовнішні об'єкти (як живі, так і неживі), а аутоагресія – на себе (може проявлятися у самоприниженні, самоцькуванні, самозвинуваченні і т.д.) [8, с. 89].

Науково обґрунтованими і досить цікавими для батьків, педагогів, психологів є характеристики форм агресивних реакцій, які виділили А. Басс та А. Дарка:

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншого індивіда.
2. Вербальна агресія – вираз негативних почуттів як через форму (крик, сварка), так і через зміст словесних звертань іншим особам (погроза, прокляття).
3. Непряма агресія – використання проти інших осіб пліток, жартів та ні на кого не спрямовані й неупорядковані вибухи люті (крик, тупання ногами, биття кулаками по столу або стіні та ін.).

4. Негативізм – опозиційна форма поведінки, спрямована проти авторитету та керівництва, яка може наростати від пасивного опору до активних дій проти вимог, правил, законів.

5. Роздратування – схильність до роздратування, готовність при найменшому збудженні вилитися в різкість, грубість.

6. Підозрілість – схильність до недовіри та обережного відношення до людей, впевненість, що навколишні мають намір заподіяти шкоду.

7. Образа – виявлення заздрості та ненависті до навколишніх, зумовлені почуттям гніву, незадоволеність кимось або усім світом за дійсні або вигадані страждання.

8. Аутоагресія – почуття провини, відношення і дії, спрямовані на себе та навколишніх, які виникають з можливого переконання самого досліджуваного в тому, що він є поганою людиною [5].

Форми агресії

1. Недеструктивна агресія, тобто стійка неворожа самозахисна поведінка, спрямована часто на досягнення поставленої мети.

2. Ворожа деструктивність, тобто злостива, неприємна поведінка, що завдає болю оточуючим. Ненависть, розлюченість, бажання помсти теж можуть бути формою захисту, однак породжують багато особистісних проблем і примушують страждати оточуючих.

Не можна залишати поза увагою і ситуативні фактори, які теж певною мірою впливають на виникнення агресії:

- **оцінка іншими людьми** – присутність інших людей вже сама по собі може або посилювати, або гальмувати агресію;

- **навмисність агресії** – для початку агресії нерідко буває достатньо знати, що інша людина має ворожі наміри, хоча безпосередньо акту агресії не було;

- **сприйняття агресії** – поширення відео- і телепрограм із сюжетами насильства роблять людину більш агресивною і жорстокою;

- **бажання помсти** – агресія може виникнути як відповідна реакція на поведінку оточуючих, тобто як акт помсти за щось.

Слід також згадати й організаційні фактори, що впливають на появу агресивної поведінки в закладах освіти. Сюди належать такі особливості, як рівень уваги адміністрації закладу до проблеми насильства серед молоді, домінування суто навчальних цілей над проблемами особистісного розвитку людини, рівень розвитку системи супервізорства (західний аналог кураторства), при якій в шкільне життя впроваджуються норми, що толерантно ставляться до третирування або інших форм насильства.

1.2. Основні аспекти соціальної роботи з профілактики агресивної поведінки підлітків

У підлітковому віці агресивний стан стимулюється не лише відставанням в особистісному розвитку, а й недостатнім життєвим досвідом. Підлітки копіюють поведінку дорослих, передчасно дорослішають, що провокує недоліки поведінки: грубість, невитриманість, забіякуватість, зарозумілість, негативне ставлення до навчання, конфлікти з оточуючими. Неадекватні віковим особливостям школярів виховні впливи викликають опір, накопичується негативний досвід, що посилює особисті недоліки. Дорослість підлітка необхідно відзначати, вказуючи на його відповідальність за себе і свою діяльність, вчити розрізняти справжню та хибну красу людини, виховувати несприйнятливність до негативного вчинку, колективізм, запобігати егоїстичності, формуючи адекватну самооцінку.

Насамперед розглянемо змістове наповнення ключових понять, а саме: «профілактика» та «соціально-виховне середовище». Термін «профілактика» походить від грецького «prophylaktikos», що означає буквально «запобіжний, попереджувальний».

Словник-довідник з соціальної педагогіки визначає поняття профілактики як комплекс превентивних заходів, які проводяться шляхом

організації загальнодоступної медико-психологічної і соціально-педагогічної підтримки, сукупність попереджувальних заходів, спрямованих на збереження і зміцнення нормального стану, порядку [68, с. 376].

Профілактика – це система заходів, розроблених з метою попередження виникнення та розвитку будь-яких відхилень у розвитку, навчанні, вихованні особистості [22, с. 47].

На думку А. Капської, профілактична діяльність зазвичай будується на комплексній основі і забезпечується спільними зусиллями соціальних працівників, вихователів, вчителів, психологів, медиків, працівників правоохоронних органів. Проте попри всі зусилля, саме профілактика є найбільш вразливим місцем [66, с. 43].

Соціально-педагогічна профілактика – різновид професійної діяльності, яка спрямована на створення сприятливих умов соціалізації, всебічного розвитку особистості, задоволення її соціокультурних потреб або відновлення соціально схвалених способів життєдіяльності людини. В. Афанасьєва метою соціально-педагогічної профілактики виділяє успішну соціалізацію підлітків на основі усунення (мінімізації) проявів агресивної поведінки [2, с. 47].

Унаслідок усебічного аналізу філософської, соціально-психологічної літератури, присвяченої проблемі подолання агресивної поведінки у підлітковому віці, М. Кіяшко визначив низку суперечностей, що негативно позначаються на результатах навчально-виховного процесу в закладі загальної середньої освіти, зокрема між:

- вимогами законодавчо-нормативних документів щодо подолання агресивної поведінки у підлітків та недостатнім рівнем її прояву у дітей;
- суспільними вимогами до подолання агресивної поведінки у підлітків та наявним її рівнем;
- традиційними підходами до навчання і виховання підлітків та сучасною інтерактивною методикою організації начально-виховного процесу;

- необхідністю створення ефективних соціальних умов подолання агресивної поведінки у підлітків і браком належного науково-теоретичного обґрунтування цього процесу [43, с. 50].

В контексті соціально-педагогічної профілактики в загальноосвітньому навчальному закладі доцільно говорити про здійснення первинної і вторинної профілактики агресивної поведінки. З цією метою здійснюються профілактичні заходи, впроваджуються профілактичні програми та використовуються різноманітні форми та методи роботи з підлітками, схильними до проявів агресивної поведінки.

Власне, у Державному стандарті соціальної послуги соціальної профілактики первинна соціальна профілактика трактується як здійснення комплексу заходів, що мають інформаційно-роз'яснювальний, просвітницький характер та спрямовані на підвищення обізнаності з певних питань, формування цінності здоров'я та відповідних якостей особистості, а також навичок, що допоможуть їй відмовитися від певних стандартів поведінки та негативних звичок.

Завдання первинної соціальної профілактики:

- виявлення та усунення причин та умов, що сприяють виникненню проблем, негативних явищ, складних життєвих обставин в отримувачів послуг, на основі оцінки потреб;

- покращення поінформованості отримувачів послуг щодо загальних питань здоров'я та здорового способу життя, задоволення власних потреб конструктивним шляхом, можливості отримання широкого спектра соціальних послуг;

- підвищення рівня обізнаності безпосередньо щодо питань, які є найбільш актуальними для отримувачів послуг;

- формування цінності здоров'я та здорового способу життя;

- мотивування до збереження та зміцнення здоров'я, до використання безпечних поведінкових практик;

- формування життєвої перспективи та умінь прогнозування власної поведінки з оцінкою її наслідків та впливу на побудовані життєві стратегії;
- формування відповідальної поведінки;
- гармонізація почуттів та відповідно поведінкового їх вираження шляхом формування навичок рефлексії, адекватного вияву емоцій, самоконтролю тощо.

Вторинна соціальна профілактика передбачає здійснення комплексу заходів та реалізацію програм з метою обмеження поширення певних негативних явищ, що мають місце у суспільстві, соціальній групі чи на рівні особистості, попередження загострення таких явищ та їх наслідків, запобігання поглибленню соціальної дезадаптації осіб, яким властива асоціальна чи ризикована поведінка.

Завдання вторинної соціальної профілактики:

- формування знань, умінь та навичок, необхідних для подолання проблеми, негативного явища, складних життєвих обставин у представників цільової групи;
- розширення можливостей для самостійного задоволення потреб, подолання проблеми/негативного явища, складних життєвих обставин, повноцінної життєдіяльності (підвищення соціальних ресурсів);
- подолання особистісних факторів, які чинять вплив на виникнення та загострення проблеми, негативного явища, складних життєвих обставин, чи ж заважають їх ранньому подоланню;
- підвищення особистісних ресурсів, здібностей особистості адекватно реагувати на проблеми, долати їх та задовольнити потреби;
- формування знань, умінь та навичок для зменшення ризику загострення проблеми, негативного явища, складних життєвих обставин і шкоди для представників цільової групи;
- мотивування до зміни ризикованої поведінки на більш безпечну та супроводження цього процесу;

- запобігання негативному впливу соціального середовища на отримувачів послуг;

- посилення підтримуючого середовища – розвиток підтримуючих мереж з числа найближчого соціального оточення підлітка (батьків, опікунів чи піклувальників, родичів тощо), закладів освіти, відповідних служб [28].

Як зазначає Т. Журавель, окремі заходи будуть малоефективними, тому доцільніше використовувати саме комплексні профілактичні програми, які дозволять здійснювати соціально-педагогічну профілактику агресивної поведінки підлітків у закладах освіти системно, безперервно, і без відриву від навчально-виховного процесу [21, с. 124].

У статті Л. Гуцуляк описано особливості профілактики агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти. Зокрема, зазначено, що така профілактика є важливою умовою побудови конструктивного освітнього процесу, який повинен реалізуватися системно і комплексно [18, с. 22].

Необхідно зауважити, що профілактична робота з підлітками має свої особливості. На початкових етапах групові форми – неможливі, індивідуальна робота з підлітком є ефективнішою. Із самого початку, паралельно, необхідно починати роботу з сім'єю. Для попередження дисгармонії в сім'ї потрібно проводити психопрофілактичну роботу (як індивідуальну, так і групову). Але основний акцент слід робити на індивідуальній роботі з підлітком. Особливе місце в профілактичній роботі соціального педагога слід надавати формуванню кола інтересів підлітка на основі особливостей його характеру і здібностей.

В. Афанасьєва слушно зауважує на тому, що необхідно прагнути до максимального скорочення періоду вільного часу підлітка – «часу дозвільного існування і неробства» за рахунок залучення до позитивно формуючих особу занять: читання, самоосвіти, заняття музикою, спортом та ін. Робота соціального педагога щодо підліткової агресії повинна будуватись на двох етапах [2, с. 36]:

I. Діагностичний етап – передбачає діагностику особливостей розвитку підлітка, виявлення факторів, які впливають на агресивність підлітка та параметрів, що потребують корекції. На цьому етапі припускаються індивідуальні заняття з підлітками для того, щоб ще більше не підвищувати рівень тривожності й дати можливість школяреві звикнути до спілкування з соціальним педагогом. Під час цього етапу автор рекомендує використовувати наступні методики та вправи:

- методика діагностики рівня шкільної тривожності Філліпса;
- діагностичні критерії агресивності у підлітків (М. Алворд, П. Бейкер);
- соціометричне дослідження для визначення статусу кожного учня в класі;
- експериментальне дослідження самооцінки особистості;
- методика діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі для виявлення типу відносин, що переважає у малих групах;
- тест схильності до ризику К. Левітіна.

На зазначеному етапі доцільним буде проведення соціальним педагогом індивідуальної бесіди з метою не тільки виявлення основних факторів, що сприяють підвищеній тривожності підлітка, а й можливості їхнього усвідомлення учнем, а також, щоб поговорити про наболіле й виговоритися. Бесіда допоможе також визначити коло тих людей (однокласники, батьки, вчителі), що викликають почуття тривоги, для наступної роботи з учнями [29, с. 90].

II. Настановчий етап – припускає зняття стресу, напруженості та скутості в підлітка шляхом розслаблення, тобто опанування учнем методів релаксації. Цей етап важливий також тим, що повинен установити повну й абсолютну довіру школяра до соціального педагога, закріпити віру в те, що позитивні зміни в житті можливі й до них потрібно прагнути. І наступний важливий підсумок цього етапу – встановлення довіри та взаєморозуміння між членами групи, зняття емоційної напруженості підлітків.

У публікаціях останніх років не залишається поза увагою роль мистецтва у профілактичній діяльності, соціальній чи соціально-педагогічній роботі загалом. Безпосередній профілактичний вплив арт-терапії та арт-технік на агресивність та інші проблеми дітей, й зокрема підлітків, дослідники розглядають з позиції різних наук і як міждисциплінарне явище.

На основі аналізу наукової літератури і власних узагальнень Ж. Петрочко, О. Татаренко визначили такі ключові переваги використання арт-терапії:

- здатність долати психологічний опір;
- створення безпечного екологічного простору діалогу між зовнішнім і внутрішнім світом людини;
- реконструкція подій за допомогою різних засобів (музика, пісок, фарба, метафоричні асоціативні карти тощо), що запускає внутрішні процеси самоцілення, активізує пошук власного шляху виходу зі складної ситуації;
- доречність використання в будь-яких (навіть тяжких) станах, серед яких внутрішні конфлікти, кризові стани, травми, втрати, психоматичні та невротичні розлади, ПТСР та інше;
- здатність редагувати досить складні почуття, а також деструктивні та самодеструктивні тенденції;
- можливість пропрацювати як внутрішні особливості, травми, переконання й установки, так і соціальні ролі, сценарії поведінки, поліпшити взаємодію в різних сферах соціальних взаємовідносин (сім'я, школа, друзі, робота і та ін.);
- екологічність (найбільш «м'який» метод, яким складно зашкодити людині);
- застосування з різною метою (діагностика, корекція, профілактика, реабілітація);
- комфортність самопочуття людини в процесі арт-терапевтичного заняття, захищеність;
- можливість стимулювання позитивних емоцій, творчого задоволення; відчуття успіху;

- спосіб невербально передати те, що складно описати словами; - відсутність вікових обмежень у використанні;
- доступність матеріалів для арт-технік;
- засіб зближення людей, високий позитивний емоційний ресурс колективної дії тощо [62, с. 224].

Неабиякий «зцілювальний» вплив арт-терапія має на підлітків. Використання ресурсів арт-терапії дозволяє ефективно впливати на становлення емоційно-вольової сфери підлітка, формує адекватну самооцінку в міжособистісних комунікаціях, спонукає до подальшого розвитку компенсаторних властивостей збережених функціональних систем та покращує соціальну адаптацію підлітків. Відтак арт-практики дозволяють в особливій символічній формі реконструювати травмуючу ситуацію, зокрема події під час воєнного стану, і трансформувати її за допомогою творчих ресурсів підлітка.

Отже, під час профілактики агресивної поведінки підлітків соціальному педагогу необхідно використовувати інноваційні технології та програми подолання агресивності. При цьому соціальний педагог повинен оперувати різними технологіями попередження агресії та вміти застосовувати їх відповідно до проблемної ситуації (як в окремому поодинокому випадку спалаху агресії, так і побудови цілісної системи профілактичних заходів для всього навчального закладу). Тренінгові програми з профілактики агресії повинні бути спрямовані на усвідомлення підлітками негативності агресивної поведінки, корекцію негативних рис їх характеру, зниження рівня агресивності, розвиток та вдосконалення навичок керування власними емоціями, здобуття навичок конструктивної поведінки, формування вміння організовувати оптимальне спілкування з оточуючими.

Водночас для ефективної профілактичної роботи важливо виключити детермінанти формування агресивної поведінки підлітків. Вивчення взаємозв'язку форм агресії та розвитку особистості дає можливість прогнозувати можливі відхилення в особистісному розвитку підлітків, що

суттєво вплине на формування життєвої позиції та можливість самореалізації. Аналізуючи основні причини виникнення агресивної поведінки, можна виділити такі соціально-психологічні фактори, які є вихідними у виникненні агресії:

- особливості виховання в офіційних інститутах соціалізації (сім'я, система освіти);
- вплив групи однолітків та підліткової субкультури в цілому;
- особистісні якості;
- вплив засобів масової інформації та соціальних мереж.

Сім'я може одночасно демонструвати моделі агресивної поведінки та забезпечувати їх підкріплення. Ймовірність агресивної поведінки підлітка залежить, передусім, від того, чи стикаються вони з проявом агресії вдома. Жорстокість та насильство можуть набувати форми фізичної та психологічної дії. Психологічна травма найчастіше буває спричинена стримуванням теплих батьківських почуттів та емоцій, різкою та грубою критикою на адресу дитини, образою та залякуванням. Якщо у дітей (незалежно від того, до якої вікової групи вони належать) погані стосунки з одним або обома батьками, якщо діти почуваються непотрібними і не відчують батьківської підтримки, вони, можливо, виявляться втягнутими у злочинну діяльність. При цьому відбувається порушення структури особистості, поведінки та її соціальної сутності.

Жорстокість дитини може позначитися появою особливої особистісної характеристики – акцентуація характеру.

Становлення агресивної поведінки – це процес, у якому задіяно багато факторів. Одним із основних факторів розвитку особистості є мікросоціум, тобто сім'я, саме в сімейному оточенні дитина засвоює форми та норми поведінки, на прикладі близьких вчиться будувати взаємодії та взаємовідносини з іншими людьми. Тому помилки у сімейних взаємовідносинах, порушення дитячо-батьківських відносин є одним із головних факторів виникнення агресивної поведінки підлітків. Основними

показниками, які зумовлюють значний вплив на психічний розвиток підлітка, його поведінку, ставлення до однолітків, світосприйняття, що в подальшому формує високий рівень агресивності – це несприятливі умови в сімейному оточенні [1, с. 21]. До них відносяться:

- авторитарний стиль виховання;
- антисоціальний спосіб життя батьків;
- велика психологічна дистанція між поколіннями;
- фізичні та психологічні насильницькі дії, що практикуються в сім'ї;
- маніпуляції з особистістю та психікою підлітка, неадекватні покарання;
- фрустрація актуальних для підліткового віку соціогенних потреб;
- незацікавленість в дитячих інтересах та уподобаннях дитини;
- ігнорування змін розвитку підростаючої особистості, пов'язаних з появою психологічних новоутворень;
- жорсткий тотальний контроль, так само як і безконтрольність;
- відсторонення батьків від процесу виховання і педагогічного керівництва поведінкою підлітка.

Важливою умовою розвитку і закріплення агресії є фрустрація потреби в прихильності, визнанні, любові і захисті з боку дорослих, а також наявність ситуацій постійного застосування покарань, особливо фізичних. Дослідження сучасних вчених показали, що в сім'ях з негативним психологічним кліматом, байдужим ставленням батьків до дітей, конфліктами між матір'ю та батьком із залученням решти членів сім'ї спостерігається підвищена агресивність дітей та підлітків. Сама агресивна поведінка у підлітка може бути захисною, і механізми психологічного захисту можуть активізуватися для виправдання агресивної поведінки, спрямовані на усунення тривоги і страху, мінімізацію негативних переживань, пов'язаних з травматичними подіями і конфліктами, які становлять загрозу для особистості. Тож, прояви агресивної поведінки у підлітка можуть виступати як одна із форм психологічного захисту на деструктивні взаємовідносини у сімейному колі [1, с. 21].

Наступними після сім'ї інститутами соціалізації індивіда є заклади системи освіти: дитячі садки та школа. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. з'явилися перші публікації, в яких наголошувалося, що існуюча вітчизняна система освіти приховує в собі певний потенціал насильства. Так, проведені на початку 1990-х років соціологічні дослідження серед підлітків, виявили, що більшість респондентів так чи інакше відчувають на собі жорстокість вчителів. Формування агресивності є проявом професійної деформації у вчителів середніх шкіл та вихователів дитячих садків.

Є дані про те, що «педагогічна агресія» більш притаманна педагогам-жінкам. Цілком закономірно, що жорстоке поводження з дитиною не лише підвищує агресивність її поведінки, а й сприяє розвитку схильності до застосування насильства у більш зрілому віці, перетворюючи агресію на життєвий стиль особистості. Окрім агресії за типом «педагог – учень», слід також вказати на існування проблеми агресії за типом «учень – учень».

У деяких джерелах вказується на те, що вчителі у сучасних умовах виявляються фактично неспроможними контролювати шкільне життя поза уроками та далі шкільних коридорів. Таким чином, у сучасній школі існують потенційні можливості для зловживань старших та більш сильних учнів щодо менших та слабших. Починаючи з підліткового віку, виховний вплив сім'ї та інших офіційних інститутів соціалізації починає знижуватися, а на перший план виходить вплив групи однолітків [59]. Отже, дослідження підліткової агресії неможливе поза вивченням феномену угруповань неповнолітніх. Особливого значення при цьому набуває специфіка підліткової та юнацької субкультури, яку визначають як культуру молодого покоління, що включає в себе загальний стиль життя, поведінки, групових норм, цінностей та стереотипів. В результаті аналізу продуктів сучасної підліткової субкультури можна виділити досить чіткі «відбитки» агресії, які, зокрема, містяться у «садиських віршах», рок-музиці тощо.

В межах вивчення особистісних якостей особистості як детермінанта агресивної поведінки підлітка нам імпонує думка К. Сереевої, яка у своєму

дослідженні встановила, що поведінка обумовлена такими особистісними сферами підлітка: когнітивна (розуміння особистістю власної агресивної поведінки, регуляція її проявів шляхом осмислення причин виникнення); ціннісно-мотиваційна (ціннісні орієнтації та незадоволені потреби, як рушійні мотиви до скоєння агресивної поведінки); емоційна (ситуативні неконтрольовані емоційні прояви агресивної поведінки, як наслідок невміння розпізнавати, контролювати та нівелювати власні негативні емоції); поведінкова (репродукція агресивної поведінки як особливість засвоєних поведінкових норм та установок у процесі навчання) [64,с. 86].

У сучасному розвиненому медіапросторі вагому нішу у соціалізації та розвитку особистості займають засоби масової інформації та, власне, соціальні мережі. Звичайно, ми не можемо стверджувати, що вони несуть лише негативний зміст. Проте залишається беззаперечним факт, що від спожитого медіаматеріалу залежить формування особистості та, зокрема, формування агресивності підлітків.

Р. Ісаков стверджує, що ризик формування агресивного життєвого стилю у схильних до агресивної поведінки підлітків лишається високим доти, доки вони мають вільний доступ до субкультури насильства і їм доступна лише обмежена кількість конструктивних альтернатив досягнення життєвого успіху. При цьому не можна забувати, що більшість осіб, навіть ті з глядачів, хто вирізняється відносною законослухняністю та соціальною адаптованістю, набувають певних уявлень про асоціальну поведінку ще в дитинстві. І відповідна телепродукція деструктивного змісту потенційно здатна активізувати і ці сценарії [40].

Отже, можемо констатувати, що профілактика агресивної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальної освітньої школи передбачає реалізацію низки заходів. Власне, на першому етапі необхідне проведення діагностики, на наступних етапах передбачено використання різноманітних методів та форм роботи, які сприятимуть формуванню навиків адекватної реакції на непередбачувані та ворожі фактори, корекції проявів

емоційно-вольової сфери. Проте вважаємо, що будь-яка профілактика буде малоефективною, якщо не брати до уваги детермінанти агресивної поведінки підлітків.

Висновки до першого розділу

На основі аналізу наукової літератури вдалося розмежувати основні поняття: «агресія», «агресивність», «агресивна поведінка». Власне, агресія розглядається у якості моделі поведінки; агресивність – ситуативний, психосоціальний стан; агресивна поведінка – стійкі, постійно повторювані агресивні дії.

Підлітки більше за інші вікові групи страждають від нестабільності соціальної, економічної й моральної обстановки в країні, втративши сьогодні необхідну орієнтацію в цінностях та ідеалах (старі зруйновані, нові не створені). Тому формування агресивної поведінки протікає у них швидкими темпами. Власне, це є однією із причин необхідності організації профілактичної роботи на належному рівні.

Аналіз наукових джерел став підґрунтям для визначення профілактики агресивної поведінки підлітків в соціально-виховному середовищі закладу освіти як різновиду соціально-педагогічної роботи фахівців, що передбачає комплекс діагностичних, педагогічних, психологічних, соціальних та корекційних заходів, спрямованих на виявлення та подолання деструктивної агресії, формування й розвиток навичок конструктивної взаємодії вихованців з однолітками і дорослими у соціальному середовищі.

Проте, для успішної профілактичної роботи необхідно взяти до уваги детермінанти агресивної поведінки підлітків: особливості виховання в офіційних інститутах соціалізації (сім'я, система освіти); вплив групи однолітків та підліткової субкультури в цілому; особистісні якості; вплив засобів масової інформації та соціальних мереж.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ

2.1. Дослідження стану агресивності серед підлітків

На основі теоретичного аналізу підходів до проблеми вивчення агресивної поведінки підлітків нам вдалося встановити: у представлених наукових дослідженнях визначено, що агресивність є особистісною якістю, що розвивається у людини на основі темпераментальних психодинамічних властивостей агресивності як схильності до агресивної поведінки. Багато авторів справедливо розглядають агресивність як сукупність елементарних індивідуальних властивостей, що описують і деякі особистісні відносини, і схильність до того чи іншого способу поведінки. Агресія, у свою чергу, це будь-яка форма поведінки, націлена на образу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає такого ставлення. Специфічною особливістю агресивної поведінки у підлітковому віці є її залежність від групи однолітків і краху авторитету дорослих.

У цьому віці бути агресивним часто означає «здаватися чи бути сильним». Психологи стверджують, що у причинах виникнення підліткової агресії є факт відчуття «непотрібності». Агресивні діти часто зізнаються, що почуваються не потрібними своїм батькам, що батьки, особливо тато, їх не люблять і часто принижують. Складається враження, що, вдаючись до агресивної поведінки, діти просто борються за своє психологічне виживання, а, виростаючи, своєю асоціальною поведінкою мстять цьому світу за те, що він не приймав їх, не любив, не дбав про їхній внутрішній світ, бо у своєму житті вони швидше зустрічали осуд, ніж розуміння.

Агресія – це спосіб вираження свого гніву, протесту. В його основі лежить біль, приниження, образа, страх, які, у свою чергу, виникають від незадоволення базисної, фундаментальної людської потреби в любові та потреби іншій людині.

Перш, ніж розпочати роботу з профілактики агресивної поведінки, варто дослідити ключові аспекти цього явища, з'ясувати стан цього явища, зрозуміти його специфіку у конкретному середовищі. Відповідно є необхідність проведення констатувального експерименту.

Дослідження проводилося на базі Голосківська гімназія Кривоозерської селищної ради.

Респонденти дослідження – учні віком від 10 до 14 років. У дослідженні взяло участь всього 54 особи.

Для вирішення завдань та досягнення мети дослідження було використано методи і методики, які відповідають сучасним вимогам проведення наукового експерименту: теоретичні, емпіричні та методи математичної статистики.

Для проведення констатувального експерименту ми вибрали такі методичні процедури:

1. Анкета «Що таке агресія?»
2. Методика «Агресивна поведінка» (Е. Ільїн, П. Ковальов).
3. Методика «Неіснуюча тварина» (М. Дукаревич).
4. Методика «Визначення рівня своєї самооцінки» (розроблена Г. Казанцевою).
5. Методики діагностики міжособистісних відносин (Т. Лірі).

Перш за все в рамках вивчення підліткової агресії вважаємо за необхідне з'ясувати, як самі підлітки розуміють це поняття, що вкладають у його зміст. З цією метою їм пропонувалось відповісти на питання анкети:

1. Що таке агресія та агресивність?
2. Чи є між ними відмінності?
3. Як агресивність впливає на оточуючих?

Повне і глибоке розуміння сутності агресії та агресивності не виявив ніхто. Більша частина учнів (90%) сутність зазначених понять розуміють вузько, обмежено: «Агресія – це зло», «Агресія – це погано», «Агресивність – це побиття інших», «Агресивність – це кидання на інших всього, що

попадається під руку» тощо. Незначна кількість учнів (10 %) взагалі не дали відповідей або відповідали таким чином: «...це байдужість, коли інших б'ють», «...це ненависть до інших», «...це коли кричать і лаються», «...це коли б'ють посуд» тощо. Відмінностей між поняттями агресія та агресивність підлітки не бачать: «...це одне й теж», «...гра тих самих слів» тощо. Хіба що деякі хибно зазначають, що «агресія дещо більша і вразливіше діє на інших».

Розуміючи таким чином сутність запропонованих понять, підлітки пояснюють і характер їх впливу на інших: «Дістають», «Задівають», «Хочеться відповісти тим самим», «Обурюють», «Налаштовують на войовничий лад», «Шукаю сокиру війни», «Катюзі – по заслугі» тощо (90%). Відчувається, що у відповідях вони орієнтувалися на власний досвід. По-перше, деякі учні виправдовували прояви агресивності: «...по заслугі», «...треба було провчити»; по-друге, близько половини опитаних зазначають, що агресивність щодо них викликає наміри: «помститися», «гідно відповісти», «око за око» тощо.

Отримані дані дають підстави стверджувати, що сутність понять агресія та агресивність більшість підлітків пояснюють однобоко, однотипно, обираючи при цьому лише одну ознаку. Результати порівняльного аналізу розуміння сутності обох термінів свідчать про нездатність підлітків знаходити спільні та відмінні характеристики понять, що пояснюється браком знань з цієї проблеми. Насторожують відповіді учнів про характер впливу агресивності на інших: агресивність, за їх розумінням і відчуттями, сприяє її культивуванню та новим проявам (як засіб помсти), що веде до деструктивних форм поведінки і привнесення напруження у відносини між людьми.

Серед діагностичного інструментарію першою нами було проведено методичку «Агресивна поведінка» (Е. Ільїн, П. Ковальов). Методика призначена для виявлення схильності респондента до певного типу агресивної поведінки. Опитуваним дається ряд тверджень і завдання визначити, наскільки згодні з кожним з них. Якщо згодні з твердженням, вибирають відповідь – «Так»; якщо не згодні – «Ні». В результаті обробки результатів вдається

виявити схильність до прямої вербальної агресії, схильність до непрямой вербальної агресії, схильність до непрямой фізичної агресії, схильність до прямої фізичної агресії. Кількісні дані, отримані під час реалізації методики Є. Ільїна, П. Ковальова «Агресивна поведінка», представлено на рис. 2.1.

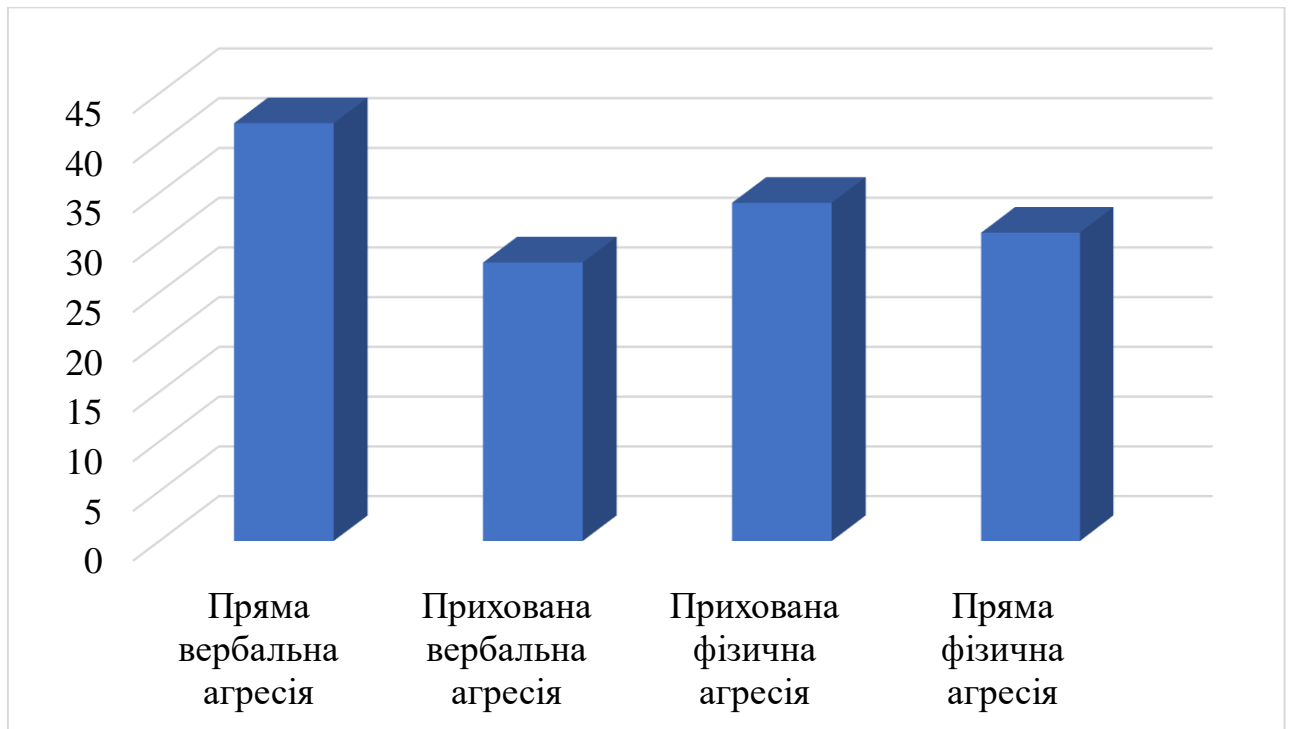

Рис. 2.1. Рівні схильності до різних видів агресії за результатами методики «Агресивна поведінка»

Дані, отримані за результатами методики, свідчать про те, що підліткам більше властива пряма вербальна агресія (42%), ніж непрямая вербальна агресія (28%). Це можуть бути образи і вербальні форми приниження іншого. Аналіз відповідей учнів показав, що підлітки схильні до непрямой фізичної агресії (34%), ніж до прямої фізичної агресії (31%). Це говорить про те, що в учнів агресія спрямована на заподіяння будь-яких матеріальних збитків іншій людині через безпосередні фізичні дії. Це може бути: руйнація продуктів діяльності іншого (учень може порвати чужий зошит з роботами); знищення або псування чужих речей (навмисно вилити сік на чужий одяг). За

результатами методики можна сказати, що підлітки схильні до нестримності агресивних емоцій. Графічно дані за цією методикою представлені на рис. 2.2.

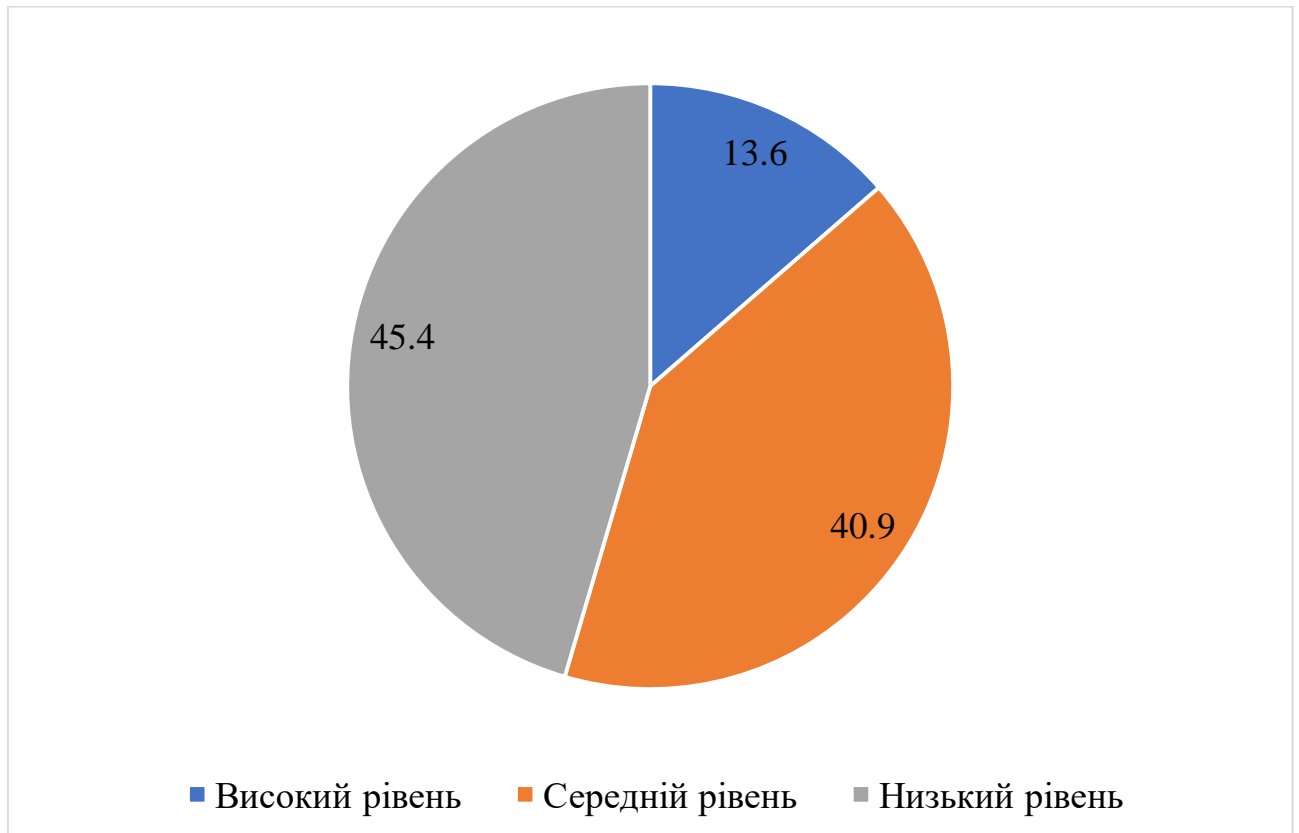

Рис. 2.2. Рівень нестримності за результатами методики «Агресивна поведінка»

Виходячи з діаграми, видно, що високий рівень нестримності діагностувався у 13,6% респондентів. З такими дітьми необхідно провести корекційну програму агресивної поведінки. Середній рівень нестримності діагностувався у 40,9% респондентів. Серед цієї категорії досліджуваних вважаємо за необхідне провести профілактичні заходи з метою попередження появи стійких проявів девіантної поведінки. Низький рівень нестримності діагностувався у 45,4% випробуваних. Таким випробуваним рекомендуємо підвищити рівень впевненості у собі, можливо, рівень самооцінки.

Наступним етапом нашого дослідження стало проведення **проективної методика «Малюнок неіснуючої тварини» (М. Дукаревич)**. Виконуючи малюнок, людина через рухи руки, що малює малюнок, виявляє певний зміст

своєї психіки. Звичайно, це відображення не демонструє всю складність психічного світу особи, але деякі прояви її виявляє. Цей тест рекомендується використовувати в поєднанні з іншими тестами та методиками. Досліджуваним дається вказівка розслабитися, прислухатися до своєї інтуїції, дати волю своїй фантазії, вигадати і намалювати неіснуючу тварину, назвати її неіснуючим ім'ям. «Відпустіть» свою руку, дозвольте їй малювати, ніби самій по собі. Малюнок виконується на окремому аркуші матового паперу, бажано олівцем середньої м'якості. При інтерпретації малюнку звертається увага на усі деталі, розміщення малюнка, силу натиску на олівець та ін. Кількісні результати діагностики агресивної поведінки підлітків, одержані за допомогою проективної методики «Малюнок неіснуючої тварини» (М. Дукаревич), представлені на рис. 2.3.

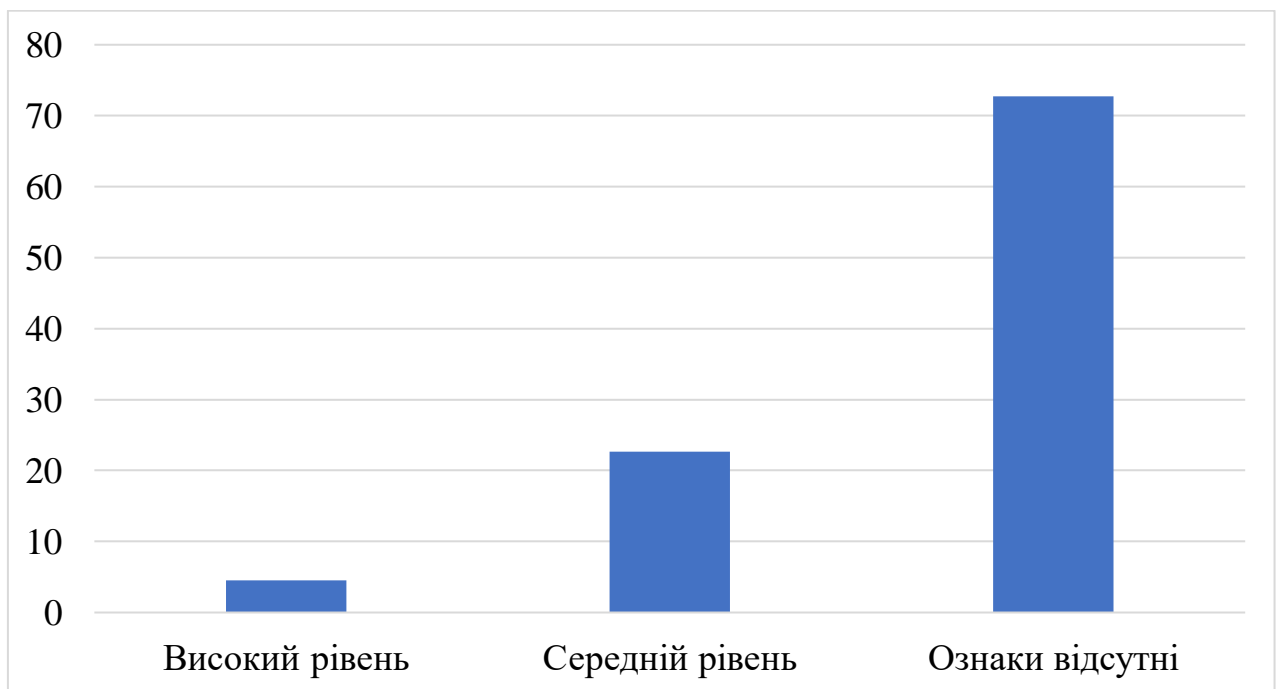

Рис. 2.3. Особливості виразності ознак агресії за результатами «Малюнок неіснуючої тварини»

Представлені результати дають змогу говорити, що у 4,5% випробуваних в зображеннях неіснуючої тварини виявлено велику кількість ознак агресивності із присутністю вербальної агресії. У 22,7% піддослідних у

малюнках проявляється незначна кількість ознак агресивності, але є елементи вербальної агресії, в інших – агресивні ознаки повністю відсутні.

Наступним кроком експериментального дослідження було проведення методики на дослідження самооцінки. Для цього ми використовували **Методику «Визначення рівня своєї самооцінки» (розроблена Г. Казанцевою)**. Методика пропонує певну кількість тверджень, навпроти яких ставиться один з трьох варіантів відповідей: «так» (+), «ні» (-), «не знаю» (?), які відповідають власній поведінці в аналогічній ситуації. Вміщає в собі 20 суджень. Цей опитувальник допомагає дослідити рівень самооцінки підлітка. Результати дослідження представлені у табл. 2.1.

Таблиця 2.1.

Результати дослідження самооцінки підлітків

Досліджувані	Рівень самооцінки		
	Низька	Середня	Висока
	8,33%	60,42%	31,25%

Беручи за основу результати дослідження, які представлені у табл. 2.1., ми можемо констатувати:

- більшість досліджуваних мають середню самооцінку;
- підлітки з високим рівнем агресії – високу самооцінку.

Власне, методика проводилася з метою визначення взаємозв'язку між агресивною поведінкою та рівнем самооцінки. Отримані результати дають змогу нам говорити про те, що самооцінка є предиктором агресивної поведінки.

Останнім етапом дослідження стало проведення **Методики діагностики міжособистісних відносин (Т. Лірі)**. Методика призначена для дослідження уявлень суб'єкта про себе та ідеальне «Я», а також для вивчення взаємин у малих групах. За допомогою цієї методики виявляється переважаючий тип відносин до людей в самооцінці та взаємооцінці. При дослідженні міжособистісних відносин найчастіше виділяються два чинники:

домінування-підпорядкування і дружелюбність-агресивність. Саме ці чинники визначають загальне враження про людину в процесах міжособистісного сприйняття. Вони названі М. Аргайлом в числі головних компонентів при аналізі стилю міжособистісної поведінки і за змістом можуть бути співвіднесені з двома з трьох головних осей семантичного диференціала Ч. Осгуда: оцінка і сила. У багаторічному дослідженні, проведеному американськими психологами під керівництвом Б. Бейлза, поведінка члена групи оцінюється за двома змінними, аналіз яких здійснюється в тривимірному просторі, утвореному трьома осями: домінування-підпорядкування, дружелюбність-агресивність, емоційність-аналітичність.

Для представлення основних соціальних орієнтацій Т. Лірі розробив умовну схему у вигляді кола, розділеного на сектори. У цьому колі по горизонтальній і вертикальній осях позначені чотири орієнтації: домінування-підпорядкування, дружелюбність-агресивність. У свою чергу ці сектори розділені на вісім – відповідно більш приватним відносинам. Для ще більш тонкого опису коло ділять на 16 секторів, але частіше використовуються октанти, певним чином орієнтовані щодо двох головних осей.

Схема Т. Лірі заснована на припущенні, що, чим ближче виявляються результати випробовуваного до центру кола, тим більше взаємозв'язок цих двох змінних. Сума балів кожної орієнтації переводиться в індекс, де домінують вертикальна (домінування-підпорядкування) і горизонтальна (дружелюбність-агресивність) осі. Відстань отриманих показників від центру кола вказує на адаптивність або екстремальність інтерперсональної поведінки.

Опитувальник містить 128 оціночних суджень, з яких у кожному з 8 типів відносин утворюються 16 пунктів, упорядкованих по висхідній інтенсивності. Методика побудована так, що судження, спрямовані на з'ясування якого типу відносин, розташовані не підряд, а особливим чином: вони групуються по 4 і повторюються через рівну кількість визначень. При обробці підраховується кількість відносин кожного типу.

Т. Лірі пропонував використовувати методику для оцінки спостережуваного поведінки людей, тобто поведінки в оцінці оточуючих («зі сторони»), для самооцінки, оцінки близьких людей, для опису ідеального «Я». У відповідності з цими рівнями діагностики змінюється інструкція для відповіді.

Різні напрями діагностики дозволяють визначити тип особистості, а також зіставляти дані по окремих аспектах (наприклад, «соціальне» Я », «реальне «Я», «мої партнери» та ін.).

Результати цієї методики дають нам змогу говорити про особливості побудови міжособистісних стосунків. Першим стилем взаємодії, який досліджується за допомогою методики, є «Авторитарний тип». 97,92% респондентів мають адаптивний прояв поведінки, це є свідченням того, що досліджувані мають зародки лідерських якостей, завзяті, наполегливі. А 2,08% досліджуваних прагнуть до домінування, лідерства. Досліджувані за такими показниками, як: «Незалежність», «Покірність», «Залежність», «Співпраця», «Великодушність» 100% проявляють адаптивну поведінку.

Аналізуючи результати дослідження, можемо констатувати, що респонденти мають здорову конкуренцію, активні, схильні до співробітництва, товариські, сенситивні. 6,25% мають за таким показником, як «Агресія» екстремальну поведінку. Важливо підмітити, що ці особистості, які входять в цей відсоток, мають високий рівень агресії. Якісно аналізуючи цей результат, можна стверджувати, що такі підлітки вибагливі, мають екстернальний локус контролю, глузливі, дратівливі. Останні 93,75% проявляють агресію в адаптивній формі, тобто вони проявляють риси суб'єктності, активності, наполегливості в досягненні мети. 2,08% досліджуваних за таким показником, як «Недовірливий» мають екстремальну поведінку. Такі особистості складно йдуть на контакт, замкнуті, скептичні, найчастіше проявляють агресію вербально. Інші 93,75% досліджуваних мають адаптивний розвиток цього явища, а отже вони критично ставляться до світу, мають власну думку, але толерують інші. Оскільки жоден досліджуваний не

проявляє схильності до патологічної поведінки, більшість підлітків налаштовані позитивно до світу, ми можемо зробити висновки, що вони вміють налагоджувати соціальні контакти у малих соціальних групах. Тож агресивна поведінка скоріше є причиною того, що у особистості не виходить комунікувати зі світом.

Таким чином, на підставі результатів аналізу проведених методик виділено групу респондентів, у яких виявлено схильність до агресивної поведінки. За результатами констатувального дослідження зроблено висновок, що у підлітків досліджуваної групи більш виражена пряма вербальна агресія, ніж непряма вербальна агресія. Це можуть бути образи та вербальні форми приниження іншого. Дані емпіричного дослідження також показують, що підлітки більш схильні до непрямой фізичної агресії, ніж до прямої фізичної агресії. Це може говорити про те, що в учнів агресія спрямована на заподіяння будь-яких матеріальних збитків іншій людині через безпосередні фізичні дії.

За результатами дослідження у більшості випробуваних середній та низький рівень нестриманості, однак присутні і випробувані з високим рівнем нестриманості, що входять до групи ризику. За даними проведеного дослідження рекомендується розробити профілактичну програму.

2.2. Програма профілактики агресивної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи

Теоретичні аспекти нашого дослідження дають змогу говорити, що однією з проблем, яка хвилює широку громадськість, є високий рівень агресії у поведінці дітей підліткового віку. Ця проблема нагальна й для суб'єктів освітнього процесу – педагогів, соціальних педагогів, психологів, адміністрації, батьків підлітків. Тому агресивна поведінка підлітків є предметом численних досліджень вчених-науковців. Попередньо нам вдалося встановити, що науковці розглядають такі чинники агресивної поведінки:

- сім'я та її роль у походженні й закріпленні агресивної поведінки у дітей, а також у формуванні особистісних якостей, що призводять до агресії у поведінці підлітків;

- школа та дошкільні освітні установи, що провокують такі явища, як булінг, агресія у відносинах учнів та освітян;

- вплив дитячої субкультури і спорту на виникненні агресії у поведінці дітей та підлітків;

- негативний вплив засобів масової інформації та ін.

Агресія, в якій формі вона б не виявляється, являє собою поведінку, спрямовану на заподіяння шкоди собі чи шкоди іншій живій істоті. Підлітки особливо гостро реагують на зміни, які відбуваються у суспільстві. Зростання агресивних тенденцій, поширення насильства та жорстокості, що відзначаються в підлітковому середовищі, потребують розробленої належним чином системи профілактики та корекції.

Власне, цей перелік причин та результати проведеного дослідження стимулювали нас розробити програму профілактики агресивної поведінки підлітків у виховному середовищі школи. Ми орієнтувалися на визначені вікові рамки піку агресії. Всередині підліткового віку як у хлопчиків, так і у дівчаток існують вікові періоди з вищим і нижчим рівнем прояву агресивної поведінки. Так у хлопчиків є два піки прояву агресії: 12 років та 14–15 років. У дівчаток також виявляються два піки: найбільший рівень прояву агресивної поведінки відзначається в 11 років та в 13 років.

Профілактичні заходи мають бути спрямовані не на повне виключення агресивності з характеру дитини, а на обмеження та контроль її негативних рис, а також заохочення її позитивних проявів. Враховуючи, що діти в оцінці вчинків однолітків досить категоричні і вимогливі, а щодо власної поведінки – більш поблажливі і недостатньо об'єктивні, слід працювати також над самооцінкою, тим паче, що за результатами анкетування має місце взаємозалежність неадекватної самооцінки та агресивної поведінки. У родинному вихованні слід приділяти посилену увагу до створення сімейного

благополуччя. Неабияку виховну силу має особистий приклад членів родини, особливо батьків, та спілкування між членами сім'ї. Адже діти з живим інтересом завжди слухають історії з життя батьків, бабусь, дідусів. Найкращий спосіб запобігти агресивності дитини – проявляти до неї любов, ласку і добро.

Сучасні дослідники агресивної поведінки підлітків пропонують різні шляхи подолання цієї негативної тенденції: навчити давати вихід своєму гніву, допомогти подолати лють та ін. Однак беззаперечним залишається факт, що найкращий спосіб подолати проблеми – це її попередити.

Рівень агресивності підлітків у проведеному нами дослідженні не виходить за рамки загальноприйнятих норм і є незначні порушення. Однак у зв'язку з тим, що підлітковий період – це час особистісного конфлікту, коли дитина намагається відстояти свою дорослість та незалежність і одночасно є і вразливою, і грубою, ми можемо відзначити певну ворожість щодо однолітків, про що свідчать результати опитування. Найчастіше показником роз'єднаності та ворожості стає поділ колективу на яскраво виражені, відокремлені групи. Тому для формування єдності колективу, а також для профілактики появи агресивності та конфліктних ситуацій необхідно провести комплекс заходів у соціально-виховному середовищі закладу освіти.

Процес профілактичної роботи з підлітками, схильними до агресії, повинен включати такі етапи:

1. Діагностика проблеми (наявності/відсутності, ступеня її виразності).
2. Постановка мети профілактичної роботи (наприклад, корекція чи профілактика, до конкретної особливості поведінки).
3. Вибір методів та технологій профілактичної роботи відповідно до мети.
4. Складання плану профілактичної роботи і вибір суб'єктів, що у ній.
5. Безпосередньо процес профілактичної роботи та його поточний контроль.
6. Підсумковий контроль результатів профілактичної роботи.
7. Моніторинг (при необхідності, якщо потрібна серія заходів у рамках роботи з тим чи іншим підлітком).

Вважаємо, що найбільш ефективним підходом до проблеми подолання агресивних тенденцій є підхід із позиції соціального навчання, що пропонує контролювати агресію шляхом протидії тим факторам, які її провокують, а саме: «ослабленням агресивної стимуляції, заохочення та формуванням неагресивної поведінки, виявленням та закріпленням реакцій, несумісних з агресією».

Профілактика агресивності в поведінці підлітків, перш за все, має бути спрямована на ті фактори розвитку особистості та характеристики середовища, які у цьому віці можуть стати її основними причинами: порушення в емоційно-вольовій або моральній сферах, недоліки сімейного виховання, негативний вплив засобів масової інформації.

Для реалізації профілактичних заходів нами було розроблено програму, названа **«Покоління майбутнього»**.

Мета програми – створення комплексу профілактичних заходів, спрямованих на попередження агресивної поведінки підлітків через формування навичок поведінки у конфліктних ситуаціях, розвиток комунікативних навичок, моральних якостей та емоційної сфери.

Мета реалізовується шляхом вирішення наступних завдань:

- виявити ранні ознаки прояву агресивної поведінки підлітків;
- сприяти розвитку емоційної сфери, ввічливості та відповідальності за свої вчинки у підлітків;
- сформувати у підлітків навички поведінки у конфліктних ситуаціях;
- сприяти формуванню комунікативних навичок у підлітків.

Ця програма розроблена для дітей 11-13 років. В основі програми закладено принципи надання соціальної послуги профілактики, які були визначені у Державному стандарті соціальної послуги профілактики:

1. Доступність соціальної послуги:

- суб'єкт, що надає соціальну послугу, організовує свою діяльність у приміщеннях, спеціально обладнаних і пристосованих для обслуговування осіб з обмеженими фізичними можливостями;

- суб'єкт, що надає соціальну послугу, вживає заходів щодо інформування отримувачів соціальної послуги та/або їхніх законних представників про соціальну послугу, порядок звернення за її наданням, порядок та умови її надання. Інформація для отримувачів соціальної послуги розміщується на спеціальних стендах у доступному місці в приміщенні суб'єкта, в якому надається соціальна послуга, а також поширюється за допомогою соціальної реклами та у вигляді інформаційних матеріалів на різних підприємствах, в установах, організаціях та закладах, місцях скупчення людей, на вулиці, у засобах масової інформації, на веб-сайтах тощо.

2. Незалежність отримувача соціальної послуги:

- надавачі соціальної послуги застосовують індивідуальний підхід (з урахуванням віку, фізичного і психічного стану отримувачів соціальної послуги) та з повагою ставляться до раси, національності, культури, віросповідання, статі, інших індивідуальних особливостей отримувачів соціальної послуги;

- отримувачі соціальної послуги та/або їх законні представники повинні бути поінформовані про свої права, обов'язки, а також про державні та громадські організації, до повноважень яких належить здійснення захисту прав людини шляхом розміщення матеріалів на інформаційних стендах, сайтах, вручення інформаційних листівок, буклетів тощо.

3. Захист і безпека отримувачів соціальної послуги:

- надавач соціальної послуги провадить свою діяльність з повагою до гідності отримувачів соціальної послуги та з недопущенням негуманних і дискримінаційних дій щодо них;

- отримувачам соціальної послуги та/або їхнім законним представникам надається інформація про порядок оскарження непрофесійних дій надавача соціальної послуги;

- отримувачі соціальної послуги або їхні законні представники інформуються про свої права та обов'язки;

- надавач соціальної послуги проводить масові заходи у спеціально відведених або пристосованих для цього місцях, де можна забезпечити під час їх проведення безпеку отримувачів соціальної послуги. Перед проведенням заходу необхідно сповістити про його проведення органи виконавчої влади або органи місцевого самоврядування. Громадський порядок і безпека отримувачів послуги забезпечується разом з представниками органу внутрішніх справ та закладу охорони здоров'я. Під час масового заходу надавачі соціальної послуги повинні мати розпізнавальні знаки організатора заходу.

4. Конфіденційність інформації:

- суб'єкт, що надає соціальну послугу, вживає заходів щодо захисту персональних даних відповідно до вимог Закону України «Про захист персональних даних» і конфіденційної інформації про отримувачів послуги або їхніх законних представників;

- отримувачі соціальної послуги та/або їх законні представники в обов'язковому порядку ознайомлюються із заходами з дотримання принципу конфіденційності;

- надавачі соціальної послуги повинні дотримуватися вимог законодавства щодо нерозголошення отриманої ними конфіденційної інформації.

Змістом профілактичної програми є:

- діагностика підлітків, зокрема проявів підліткової агресії;
- проведення занять за програмою «Покоління майбутнього»;
- проведення спостереження за учасниками з метою визначення видимих змін.

Форма роботи – групова, тривалість заняття – 40 хвилин.

Методи реалізації програми:

- методи групової роботи під час проведення діагностики та профілактики (спостереження за учнями під час уроків);
- діагностика ступеня агресивності поведінки;

- бесіди, дискусії;
- комунікативні ігри, вправи, творчі ігри.

Етапи реалізації програми:

- підготовчий етап: підготовка заходів та матеріалу для проведення профілактики агресивної поведінки, здійснення спостереження за вихованцями та використання методики з метою визначення ранніх ознак прояву агресивної поведінки;

- основний етап: реалізація підготовлених заходів за програмою, розучування необхідних ігор та вправ із учнями;

- заключний етап: аналіз отриманих результатів, порівняння та оцінка отриманих результатів з очікуваними результатами, підбиття підсумків.

Очікувані результати реалізації програми:

- формування комунікативних навичок та навичок поведінки у конфліктних ситуаціях;

- розвиток емоційної сфери дитини;

- індивідуально-особистісний розвиток учнів;

- формування ввічливості та відповідальності за свої вчинки;

- розвиток у батьків вміння правильно комунікувати з підлітками, вибудовувати стосунки.

Відповідно до змісту програми для проведення діагностики пропонуємо такі методики: методика «Агресивна поведінка» (Е. Ільїн, П. Ковальов), методика «Неіснуюча тварина» (М. Дукаревич), методика «Визначення рівня своєї самооцінки» (розроблена Г. Казанцевою), методики діагностики міжособистісних відносин (Т. Лірі).

Нами складено програму «Покоління майбутнього», яка була поділена на чотири блоки. Ця програма реалізовується у соціально-виховному середовищі закладу освіти.

Передбачено, що заняття будуть проходити у формі ділових ігор з елементами соціально-педагогічного тренінгу, з періодичністю один раз на тиждень тривалістю 40 хвилин.

Зміст програми наведено нижче:

1 Блок

Мета: зниження рівня агресивної поведінки в підлітків.

Вправи: «Побажання», «Моя якість», «Мені так не подобається, коли...», «Чому ти критикуєш мене?», «Конфліктні ситуації», «Малюнок удвох», «Подаруй добро по колу».

2 Блок

Мета: формування адекватної самооцінки у учнів

Вправи: «Я ціную себе за те...», «Я найкраще вмю робити», «Ти мені подобаєшся», «Рожевий куш».

Ділова гра: «Безлюдний острів».

3 Блок

Мета: розвиток навичок спілкування.

Вправи: «Якби..., я став би...», «У суперечці народжується істина», «Я-висловлювання».

Рольова гра: «Згладжування конфліктів», «Сніжинки».

4 Блок

Ціль: підвищення емоційно-вольового контролю.

Вправи: «Емоції: погані та хороші», «Карусель емоцій», «Беру емоції під контроль».

Бесіди: «Я відчуваю, що думають інші», «Я відчуваю, коли потрібна допомога друзів».

Отже, реалізація програми передбачає низку арт-терапевтичних технік та вправ, спрямованих на подолання негативних переживань, тривожності; розвитку контролю власних агресивних проявів, навчання прийомів саморегуляції, уміння володіти собою в різних життєвих ситуаціях та формування здатності до емпатії. Дітям пропонувалися арт-терапевтичні вправи, спрямовані на усунення негативних емоцій, зниження емоційного напруження, опанування технік ауторелаксації та саморегуляції для стримування і зняття агресивних імпульсів.

У ході реалізації програми окремим напрямом виокремлено роботу з батьками. Робота з батьками здійснюється у формі бесіди, лекції. Нерідко профілактична та корекційна робота з подолання того чи іншого особистісного порушення у дитини ускладнюється відсутністю у батьків елементарних психолого-педагогічних знань. Тому з метою профілактики агресивності у поведінці підлітків, необхідно здійснення психологічного та педагогічного просвітництва батьків. В межах реалізації розробленої програми передбачено дві бесіди:

1. Особливості кризи підліткового віку».
2. Як конструктивно вирішувати питання з підлітками?

В ході реалізації програми передбачено використання методу спостереження як способу моніторингу. Метод спостереження є одним із основних емпіричних методів педагогічного дослідження, який полягає у систематичному і цілеспрямованому сприйнятті педагогічних явищ з метою вивчення їх специфічних змін у конкретних умовах, а також у пошуку змісту цих явищ [12, с. 5]. За його допомогою можна виявити зовнішні прояви почуттів і агресивну поведінку у різних умовах життя та діяльності. Аналіз матеріалів, отриманих під час всебічного спостереження, дає можливість пізнавати думки й почуття, відносини й мотиви, настанови та інші недоступні для безпосереднього сприймання психічні компоненти, які дають змогу знаходити характерні тенденції розвитку особистості та колективу, намічати обґрунтовані шляхи управління ними, формувати необхідні духовні та морально-психічні характеристики.

При використанні методу спостереження варто дотримуватися таких вимог:

- природність (типовість умов – досліджувані не повинні знати, що за ними спостерігають);
- ведення щоденника спостереження;
- точне визначення об'єкта і предмета спостереження (найбільш важливі риси особистості, колективу);

- обмеження дослідником мінімальних ознак, які є предметом спостереження;
- вироблення дослідником конкретних критеріїв оцінки цих ознак;
- чіткість і тривалість спостереження.

Таким чином, програма має конкретні цілі та завдання, включає в себе принципи, очікувані результати, методи, етапи, терміни проведення, складено з урахуванням вікових особливостей дітей. Програма може бути використана в освітньому закладі для профілактики агресивної поведінки підлітків.

Висновки до другого розділу

У ході проведеного експерименту було виділено групу респондентів, у яких виявлено схильність до агресивної поведінки. Загалом у підлітків досліджуваної групи більш виражена пряма вербальна агресія, ніж непряма вербальна агресія. Крім того, у більшості випробуваних середній та низький рівень нестриманості, однак присутні і випробувані з високим рівнем нестриманості, що входять до групи ризику. За даними проведеного дослідження рекомендується розробити профілактичну програму.

Професійна діяльність у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи, спрямована на профілактику агресивної поведінки підлітків, насамперед має бути орієнтована на основні фактори, що зумовлюють її виникнення та прояв: корекція наявних порушень в емоційно-вольовій, мотиваційній, моральній сферах; робота з подолання порушень сімейного виховання (просвіта батьків, гармонізація наявних внутрішньосімейних відносин тощо) та ін.

Найбільш ефективно психолого-педагогічна корекція агресивних тенденцій у поведінці підлітків здійснюється у групових формах роботи.

ВИСНОВКИ

Результати теоретико-експериментального дослідження засвідчують вирішення поставлених завдань і дають підстави для таких висновків:

1. На основі аналізу науково-методичної літератури уточнено зміст базових понять. Зокрема, агресивна поведінка – це ззовні виражена короткочасна дія, що виникла в результаті різноманітних несприятливих у фізичному та психічному плані життєвих ситуацій, спрямована проти певного об'єкта, у тому числі людини, яка стає жертвою агресії.

Розкрито види агресії: за характером – злоякісна (задоволення агресора), доброякісна (реакція на пригнічення власних інтересів); за формою прояву – фізична агресія (використання фізичної сили проти іншої особи), вербальна агресія (вираз негативних почуттів як через форму, так і через зміст словесних звертань іншим особам), непрямая агресія (використання проти інших осіб пліток, жартів, ні на кого не спрямовані та неупорядковані вибухи люті), негативізм (опозиційна форма поведінки, спрямована проти авторитету та керівництва, яка може наростати від пасивного опору до активних дій проти вимог, правил, законів), роздратування (готовність при найменшому збудженні вилитися в різкість, грубість), підозрілість (схильність до недовіри та обережного відношення до людей, впевненість, що навколишні мають намір заподіяти шкоду), образа (виявлення заздрості та ненависті до навколишніх, зумовлені почуттям гніву, незадоволеність кимось або усім світом за дійсні або вигадані страждання), аутоагресія (почуття провини, відношення і дії спрямовані на себе та навколишніх, які виникають з можливого переконання самого досліджуваного в тому, що він є поганою людиною).

2. Схарактеризовано зміст соціальної роботи з профілактики агресивної поведінки підлітків, яка має такі аспекти: здійснення діагностики та визначення особливостей розвитку підлітка; виявлення факторів, які впливають на агресивність підлітка, та параметрів, що потребують корекції; робота з формування кола інтересів підлітка на основі особливостей його характеру і здібностей; розробка програми профілактики та програми

подолання агресивності з використанням інноваційних технологій (арт-терапія, тренінги, рольові ігри та ін.); тренінгові програми з профілактики агресії, які спрямовані на усвідомлення підлітками негативності агресивної поведінки, корекцію негативних рис їх характеру, зниження рівня агресивності, розвиток та вдосконалення навичок керування власними емоціями, здобуття навичок конструктивної поведінки, формування вміння організовувати оптимальне спілкування з оточуючими. Водночас важлива роль в успішності профілактики агресивної поведінки належить роботі над подоланням детермінантів формування агресивної поведінки: особливості виховання в офіційних інститутах соціалізації (сім'я, система освіти); вплив групи однолітків та підліткової субкультури в цілому; особистісні якості; вплив засобів масової інформації та соціальних мереж.

3. Досліджено стан проблеми агресивної поведінки підлітків, в результаті чого встановлено, що респонденти мало замислюються над агресією зі сторони інших та проявами власної агресивності. Водночас, агресивність, за їх розумінням і відчуттями, сприяє її культивуванню та новим проявам (як засіб помсти), що веде до деструктивних форм поведінки і привнесення напруження у відносини між людьми. Встановлено, що підліткам більше властива пряма вербальна агресія. Водночас спостерігаються доволі високі показники відносно схильності до нестримності агресивних емоцій. Було виявлено, що підлітки з високим рівнем агресії мають завищену самооцінку, що може свідчити про те, що самооцінка впливає на прояви агресивної поведінки. Загалом результати констатувального експерименту дають змогу говорити про те, що спостерігається незначна частина респондентів, які мають високий рівень агресії, значна частина – середній рівень, які потенційно є у групі ризику.

4. Розроблено програму профілактики агресивної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи, мета якої полягає у створенні комплексу профілактичних заходів, спрямованих на попередження агресивної поведінки підлітків через формування навичок

поведінки у конфліктних ситуаціях, розвиток комунікативних навичок, моральних якостей та емоційної сфери. Програма складається з 4 блоків, в яких закладено вправи на зниження рівня агресивної поведінки у підлітків, формування адекватної самооцінки в учнів, розвиток навичок спілкування, підвищення емоційно-вольового контролю.

У ході реалізації програми окремим напрямом виокремлено роботу з батьками, як одного з ключових чинників формування агресивної поведінки. В межах реалізації розробленої програми передбачено дві бесіди: 1. Особливості кризи підліткового віку. 2. Як конструктивно вирішувати конфліктні питання з підлітками?

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективними є проблеми вивчення гендерних аспектів агресивної поведінки підлітків в умовах закладу освіти, підготовки фахівців до профілактичної роботи з попередження агресивної поведінки підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азанова А. А. Характер зв'язку дитячо-батьківських відносин і прояву агресивної поведінки у підлітків. *Практична психологія у сучасному вимірі: XIII Міжнародна науково-практична конференція науковців та студентів: тези доповідей, Дніпро, 25 квітня 2022 р. С.21–25.* URL: https://duan.edu.ua/images/staff/departments/pedagogy_and_psychology/Conferences/conf_Psychology_2022.pdf#page=22 (дата звернення 10.01.2023).
2. Афанасьєва В. В. Профілактика та корекція агресивної поведінки підлітків у навчальному процесі. *Соціальна педагогіка: теорія та практика.* 2009. № 1. С. 52–57.
3. Афанасьєва В. В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05. Луганськ, 2011. 22 с.
4. Балакірева О. М. Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді : монографія. Київ : УІСД ім. О. Яременка, 2007. 128 с.
5. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
6. Безпалько О. В. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2006. 537 с.
7. Белокопитов В. Агресія як форма девіантної поведінки: теоретичний аналіз. *Соціогумантарні знання.* 2010. № 6. С. 150–357.
8. Березка С. В. Причини та види агресивної поведінки особистості. *Молодий вчений.* 2017. № 9. С. 85–89.
9. Бондаровська В. Робота з особами, які вчинили насильство у сім'ї. *Психолог.* 2010. № 21–22. С. 10–11.
10. Бугайова Н. М., Смірнова М. Г. Психологічні особливості прояву агресії у підлітковому віці. URL: <https://www.researchgate.net/profile/Nataliia->

[Khatniuk/publication/365520773_Voznuk_VR_Hatnuk_NS_Pravovi_zasadi_rozu_minna_mehanizmu_administrativno-pravovogo/](https://khatniuk/publication/365520773_Voznuk_VR_Hatnuk_NS_Pravovi_zasadi_rozu_minna_mehanizmu_administrativno-pravovogo/) (дата звернення 12.02.2023).

11. Будуюмо майбутнє разом: програма профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді / за заг. ред. Т. В. Журавель, М. А. Снітко. Київ : 2016. 249 с.

12. Вайдич Н. Педагогічне спостереження. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Філологія. 2021. №2. С. 5–9.*

13. Вайнола Р. Х. Технології соціально-педагогічної роботи : курс лекцій / Вайнола Р. Х. Київ : КМПУ імені Б. Д. Грінченка, 2008. 152 с.

14. Вольнова Л. М. Зміст і напрями соціально-педагогічної профілактики девіантних проявів у поведінці важковиховуваних підлітків. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика. 2012. № 3–4. С. 60–70.*

15. Вольнова Л. М. Методичні рекомендації щодо психолого-педагогічної роботи з важковиховуваними неповнолітніми. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. 36 с.

16. Гайдамашко І. А. Подолання агресії як соціально-педагогічна проблема. *Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. / гол. ред. А. Й. Сиротенко. Хмельницький : ХГПА, 2008. Вип. 3. С. 53–55.*

17. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.

18. Гуцуляк Л. Профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: теоретичний аспект. *Ввічливість. Humanitas, 2022. № 1. С. 22–28.*

19. Державна цільова програма реформування системи закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1242-2007-%D0%BF#Text> (дата звернення 02.10.2022).

20. Дяченко В. В. Попередження агресивної поведінки молодших школярів в умовах закладів середньої освіти. Ніжин. 2020. 209 с.

21. Журавель Т. В., Лях Т. Л., Нікітіна О. М. Використання інтерактивних методів та мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки / за ред. Т. В. Журавель. Київ, 2010. 168 с.
22. Журавель Т. В. Використання інтерактивних методів та мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки. Київ, 2015. 158 с.
23. Журавель Т. В. Програма профілактики ВІЛ/СНІД та ризикованої поведінки серед неповнолітніх у притулку для неповнолітніх. *Соціальна робота в Україні: теорія та практика*. 2006. № 3 (15). С. 109–125.
24. Журавель Т. В. Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності. *Соціальна педагогіка : навч. посібник* / за заг. ред. О. В. Безпалько ; авт. кол.: О. В. Безпалько, І. Д. Зверева, Т. Г. Веретенко [та ін.]. Київ : Академвидав, 2013. С. 85–101.
25. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15#Text> (дата звернення 12.11.2022).
26. Закон України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 12.11.2022).
27. Закон України «Про охорону дитинства». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення 15.11.2022).
28. Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-14#Text> (дата звернення 19.12.2022).
29. Занфірова Г. В. Особливості соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків. URL: <http://lib.ndu.edu.ua/dspace/bitstream> (дата звернення 17.11.2022).
30. Зверева І. Д. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в Україні : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.05. Київ, 1999. 451 с.

31. Зверєва І. Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика : монографія. Київ : Правда Ярославичів, 1998. 393 с.
32. Зимівець Н. В. «Рівний – рівному» як соціально-педагогічна технологія формування здорового способу життя. *Проблеми педагогічних технологій* : зб. наук. пр. Волинський державний університет імені Лесі Українки. Луцьк : Волинський академічний дім, 2002. № 2. С. 101–108.
33. Зимівець Н.В. Збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я підлітків та молоді: потенціал громади : метод. матеріали до тренінгу. Київ : Наук. світ, 2004. 205 с.
34. Зимівець Н. В. Соціально-педагогічні технології формування відповідального ставлення до здоров'я в учнівської молоді : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2008. 247 с.
35. Золотова Г. Д. Соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки студентів (на прикладі навчальних закладів I-II рівня акредитації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05. Луганськ, 2006. 22 с.
36. Зубань Г. О. Соціально-антропологічне обґрунтування агресії у філософії ХХ століття. *Словянський державний педагогічний університет*. 2008. URL: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_75/Zuban.pdf (дата звернення 12.01.2023).
37. Журавель Т. В., Сергєєва К. В., Шаровара О. Г. Зупинись! – Посміхнись!: методичний посібник з профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Київ : ФОП Буря, 2013. 122 с.
38. Ільїна Н. М. Конфлікти в загальноосвітній школі : навч. посіб. Суми : Унів. книга, 2015. 182 с.
39. Калиняк М. Я. Соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень підлітків в діяльності правоохоронних органів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2009. 20 с.

40. Ісаков Р. І. Вплив засобів масової інформації на делінквентну поведінку підлітків. *НейроNEWS: психоневрологія та нейропсихіатрія*. 2022. № 7–8 (136). С. 16–19.
41. Кальченко Л. В. Педагогічні умови соціального захисту дітей у притулках для неповнолітніх : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2009. .216 с.
42. Кизима Н. Ю. Причини агресії і шляхи її подолання. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/> (дата звернення 09.12.2022).
43. Кіяшко, М. О. Проблема профілактики агресивної поведінки у підлітків. *Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka* . 2019. №49. С. 50–55.
44. Ковальчук Л. Г. Соціально-педагогічні умови профілактики торгівлі людьми : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2009. 255 с.
45. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи : бібліотека з освітньої політики / під заг. ред. О. В. Овчарук. Київ : К.І.С., 2004. 112 с.
46. Комплексна допомога бездоглядним та безпритульним дітям : метод. посіб. / за ред. І. Д. Зверевої, Ж. В. Петрочко. Київ : Видавничий дім «Калита», 2010. 376 с.
47. Комплексна програма корекційної роботи з чоловіками, які вчиняють насильство або належать до групи ризику : інформаційно-методичні матеріали / за заг. ред. В. М. Бондаровської, Т. В. Журавель, Ю. В. Пилипас. Київ : Видавничий дім «Калита», 2014. 284 с.
48. Комплексна Програма корекційно-реабілітаційної роботи з дівчатами (14–18 років) та жінками, які пережили насильство або належать до групи ризику : інформаційно-методичні матеріали / за заг. ред. Бондаровської В. М., Журавель Т. В., Пилипас Ю. В. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Калита», 2014. 527 с.
49. Коношенко С. В. Теоретико-методичні основи реабілітаційної роботи з соціально дезадаптованими підлітками в умовах індустріального

регіону : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : 13.00.05. Луганськ, 2010. 44 с.

50. Корольчук М. С., Осьодло В. І. Психодіагностика : навч. посібник для вузів. Київ: Ніка–Центр, 2007. 400 с.

51. Короткий термінологічний словник із соціальної педагогіки, соціальної роботи / уклад. Л. В. Лохвицька, І. І. Доброскок. Переяслав-Хмельницький. 2007. 144 с.

52. Корчова Г. Л. Соціально-педагогічні умови профілактики статевих девіацій старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05. Київ, 2006. 22 с.

53. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Рад. школа, 1989. 122 с.

54. Кочемировська О. О. Національна практика корекції поведінки осіб, що чинять насильство в сім'ї. Огляд програм, що реалізуються або розроблені громадськими організаціями чи іншими інституціями в Україні. *Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні*. 2009. Київ : ПРООН, 2011. С.11–23.

55. Кочемировська О. О. Психологічні особливості уявлення та переживання насильства молодшими підлітками та юнаками (психосемантичний підхід) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2002. 16 с.

56. Крайніков Е. В. Психологія розвитку : словник-довідник. Київ : Арістей, 2004. 260 с.

57. Кудрявцева Н. Н. Агресія: від концепції К. Лоренса до сучасних представників. 2008. № 9. URL: <http://elar.khmnmu.edu.ua/bitstream/123456789/13399/1/> (дата звернення 12.11.2022).

58. Педагогічна енциклопедія. URL: http://slovnik.com.ua/?grupa=11&id_sl=20 (дата звернення 10.11.2022).

59. Мойсеєва О. Є. Соціально-психологічні чинники агресії підлітків. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v6/i9/33.pdf> (дата звернення 10.10.2022).
60. Павелків В. Р. Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки в підлітковому віці. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 30. С. 483–494.
61. Петечел О. Ю. Теоретичний аналіз проблеми агресії. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2017. Вип. 44. С. 88–102.
62. Петрович Ж., Татаренко, О. Використання арт-технік у профілактиці агресивності молодших підлітків у сучасних умовах. *Соціальна робота та соціальна освіта*. 2022. Вип. 2 (9). С. 218–229.
63. Русова С. Нова школа соціального виховання. *Вибрані педагогічні твори: У 2 кн. – Кн1.* / За ред. Є. І. Коваленко. Київ : Либідь, 1997. 272 с.
64. Сергеева К. Профілактика агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/14989/1/> (дата звернення 12.12.2022).
65. Словник української мови: в 11 томах. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР / гол. ред. кол. І. К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1970-1980. Том 1, 1970. С. 18.
66. Соціальна педагогіка / за ред. А. Й. Капської. Київ : ДЦССМ, 2000. 264 с.
67. Соціальна педагогіка : мала енциклопедія / Т. Ф. Алексеєнко, Т. П. Басюк, О. В. Безпалько та ін.; за ред. І. Д. Зверевої. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 336 с.
68. Соціальна педагогіка: словник-довідник / за заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. Вінниця: Планер, 2009. 542 с.
69. Типове положення «Про центри соціально-психологічної реабілітації дітей». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2004-%D0%BF#Text> (дата звернення 12.01.2023).

70. Файдюк О. В. Сутність соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків у загальноосвітніх навчальних закладах. URL: <http://studscientist.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/.../54>. (дата звернення 12.02.2023).